

De aardgeur van Galilea en de charme van archeologie

De zon is nog niet op wanneer we om 4.45 uur de auto instappen. Vanaf ons ressort aan het meer van Galilea dringt de Habibi-express (onze auto noemen we naar een veel terugkerend woord in de populaire Arabische muziek op de radio, denk aan het Engelse 'baby' of 'friend') zich in de heuvels omhoog. De stilte van de late nacht omgeeft onze nog slaperige geluidscapsule. Na een hobbelrit over veldwegen en een akker stoppen we, zo'n twee, drie kilometer verwijderd van het meer. Ik stap uit en ruik de aardgeur, kruidig en weëig.

Beladen met instrumenten en watercans lopen we de site op, vlak langs een cisterne met een omgevallen putconstructie, verder de lage heuvel op. Ik loop naar mijn *area* en beklim even de steenhoop die de top van deze heuvel markeert. In het ochtendgloren ontvouwt zich het panorama van Kinneret, het meer in de vorm van een lier (Kinor), in de verte de heuvels en bergen van de Golan en Jordanië. Een concentratie van lichtjes verraadt Tiberias in het zuiden. De eerste vogels laten zich horen.

Ik draai me om en help de tent opzetten boven de drie *squares* (vierkanten van vijf bij vijf meter) van onze *area C*. Ook de *area A* (eveneens drie *squares*) verderop is inmiddels bemenst. Zwijgende gestalten maken zich op om hun werkspullen te pakken: een stevige *bucket*, een troffeltje, een stofpan en een borstel. De zon dient zich aan en zal ons toestaan tot 12.30 uur te werken, onderbroken door een ontbijt ter plaatse. En door het drinken van liters water.

De zuidelijke *square* van *Area C*, waar uw redacteur werkte. De grote stenen markeren een secundaire muur, rechts daarvan bleek een deurdoorpel te liggen. De vloer aan de voorkant is waarschijnlijk van een verlaten binnenruimte waar aardewerk en dergelijke werd gedumpt.

WAT DOE IK HIER?

De gerenommeerde Joodse nieuwtestamenticus David Flusser (1917-2000) schreef ooit dat christenen de aardgeur van Galilea nodig hebben. Daarmee reageerde hij op de in zijn tijd nog dominante tendens in de voornamelijk Duits exegetische traditie om Jezus los te weken van zijn

historische Galilees-Joodse context.

Flusser was wars van de historische scepsis die de exegese in zijn tijd domineerde en bepleitte al in de jaren vijftig een integrale studie van de evangeliën in de vroeg-Joodse en Grieks-Romeinse context, met inbegrip van de rabbijnse bronnen. De vondsten van de geschriften van Qumran in 1947 sterkten hem in die overtuiging en Flusser was een van de eerste specialisten op dit gebied. Ten aanzien van de historische Jezus bepleitte hij wat hij noemde een consequente filologie: een combinatie van klassieke synoptische bronnenkritiek en studie van de Joodse *Umwelt*.

Daarmee positioneerde hij zich binnen een nog steeds voortdurende discussie. De historische waardering van nieuwtestamentische passages beweegt zich tussen een benadering die slechts de eindredactie als uitgangspunt kiest en een benadering die achter de tekstvorm oudere berichten vermoedt

Deze methodologische discussies zijn eveneens gangbaar bij de studie van voegrabbijnse bronnen (Misjna, Tosefta, vroege midrasj, Talmoed). Men beweegt zich ook hier tussen de polariteiten van enerzijds een tekstimmanente benadering, waarin de eindredactie van de respectieve documenten centraal staat, en een historisch contextualiserende analyse van individuele tradities of tekstblokken. Zelf beweeg ik me met mijn Mattheüs-onderzoek en de studie naar Misjna en Tosefta (tractaten Avot, Sjabbat en Eruvin) meer op het eindniveau van de tekst. Niettemin onderschrijf ik een diachronie, vergelijkende analyse van tradities.

ARCHEOLOGIE

Een sleutelrol voor de verdere ontwikkeling van deze methodische discussie lijkt meer en meer te berusten bij de archeologie. Het zal de lezer niet verbazen dat het Galilea van de eerste eeuw al vroeg in de belangstelling van archeologen stond. Niettemin bleef de archeologie tot recent sterk tekstgeoriënteerd. Zo werd Gamla in de jaren tachtig door Guttman opgegraven met Josefus' relaas van de val van Gamla in het jaar 67 in de hand. Welke keuzes worden dan gemaakt, welke interpretaties dwingend opgelegd?

Frappant genoeg is de interesse voor de tweede en begin derde eeuw, het begin van de rabbijnse dominantie, vrijwel afwezig. Toen ik dan ook bij een congres Jürgen Zangenberg, hoogleraar Nieuwe Testament in Leiden, tegen het lijf liep, kwam een oud virus in mij weer tot leven: archeologie. Wetend dat hij bezig was aan het opzetten van een nieuw project, het opgraven van een Galilees dorp uit de Talmudische tijd, benaderde ik hem met de vraag of het mogelijk was als vrijwilliger mee te gaan.

Wat mij dreef waren twee zaken: ten eerste de al sinds middelbare schooltijd gekoesterde wens deel te nemen aan archeologische activiteiten, ten tweede mijn belangstelling voor wat je zou kunnen noemen het dagelijkse leven in de onderhavige periode.

Met de eerste motivatie correleert een zeer primair leerdoel: als vrijwilliger vertrouwd raken met de praxis en de context van een opgravingscampagne. Het tweede motief heeft te maken met mijn onderzoek naar 'goede werken' in Mattheüs, de sociale wereld van de parabels en het onderzoek naar Misjna en Tosefta (begin derde eeuw). Zangenbergs zoekvragen sluiten direct aan bij mijn interesses. De focus op het dagelijkse leven staat centraal in zijn project: een Romeins-Byzantijns Galilees dorp in de context van rurale gebieden.

FRAPPANTE RAAKVLAKKEN

Inderdaad, net zoals bij tekststudie is ook de archeologie tot op grote hoogte een vraaggestuurde bezigheid. De frappante raakvlakken tussen archeologie, exegese en historische tekststudie zullen in de loop van deze weken alleen maar scherper zichtbaar worden. Met de archeoloog Rick Bonnie van de KU Leuven, die gaat promoveren op het Joods-Romeinse Galilea van de tweede eeuw, zal ik daarover boeiende gesprekken voeren. Helder is dat een zo breed mogelijke aanpak, waarbij alle data zo onbevangen mogelijk worden bekeken, de voorkeur heeft. Interpretaties vormen het slotstuk van een project, niet de leidraad. Zangenberg nam sinds 1984 deel aan opgravingen onder leiding van Volkmar Fritz in het nabijgelegen Tel Kinrot, als stad genoemd in Jos.19,35. Na bestudering van de kaarten van Gottlieb Schumacher, de fenomenale negentiende-eeuwse Duitse spoorwegingenieur en archeoloog die o.m. Megiddo zou blootleggen, richtte hij enkele jaren geleden zijn aandacht op de resten van een Romeins-Byzantijns dorp.

Met de archeoloog Mark van der Enden (nu als PhD verbonden aan de universiteit Leicester) vond Zangenberg in 2007 Horvat Kur. Aan de hand van *field surveys* (oppervlakte analyse) en een 'probe', proefopgraving in 2008, besloot hij over te gaan tot een systematische opgraving. Een in het veld zichtbare trapconstructie, al eerder door de Israëlische archeoloog Tzvi Ilan als deel van een synagoge gebrandmerkt, stond daarbij centraal.

Zangenberg verwierf toestemming en gelden om een eerste campagne uit te voeren van vier weken. De campagne concentreert zich op twee doelstellingen: de – vermoedelijke – synagoge (*area A*) en een residential area ('mijn' *area C*). Komende jaren zullen deze *areas* waarschijnlijk worden uitgebreid om een volledig beeld te krijgen van gebouwen, wegen en publieke ruimtes. Tegelijk vinden er aanvullende *field surveys* plaats om de context beter in beeld te krijgen en de relatie tussen dorp en omgeving beter te kwalificeren. Onduidelijk is nog hoe groot Horvat Kur is geweest, maar het lijkt er op dat het dorp groter was dan voorzien.

Een fraai uitzicht, vanaf Harvat Kur, op het meer van Galilea.

Area C, de 'Domestic Area', aan het einde van de opgraving. De 'balken' tussen de drie squares zijn nu ook weggegraven. Restanten van de huismuren zijn goed te zien. Tegen de muur de Romeinse graanmolen, die in een hofje was geplaatst. Daar vonden we ook de sokkel voor een houten pilaar, die de dakconstructie van het hofje steunde. Aan de zuidkant de muur die ons square begrenst, waarschijnlijk een huismuur. Vlak voor die muur een deel van de stenen vloer van het hofje. Romeins-Byzantijnse huizen maakten veelal gebruik van een zelfde 'courtyard'.

ORGANISATIE EN LOGISTIEK

Zangenberg leidt met de oudtestamenticus Stefan Muenger in 2010 het *Kinneret Regional Project*, een samenwerkingsproject van de universiteiten van Leiden, Bern, Helsinki en Mainz. Vandaar dat ik ook kennis zal maken met de nieuwtestamenticus Raimo Hakkola, specialist op het gebied van Johannes. Interessant in dit project is de samenwerking tussen theologen en klassieke archeologen.

Drie vakarcheologen nemen deel aan de huidige campagne: voornoemde Rick Bonnie (KU Leuven), Jesús Garcia Sanchez (universiteit van Cantabrië, Santander) en Lucas Petit (Rijksmuseum voor Oudheden Leiden). De staf bestaat verder uit ondersteuning voor logistiek en financiën en ingehuurde specialisten op het gebied van aardewerk.

Al snel raak ik onder de indruk van de combinatie van professionaliteit en betrokkenheid. Let wel: de bulk van de arbeiders, zo'n 32 leden, zijn vrijwilligers zoals ik, die veel geld en tijd investeren om zware fysieke arbeid te verrichten. Maar je krijgt er zoveel voor terug.

Voor Zangenberg staat het leerproces van de deelnemers centraal. Niet in het minst is dat merkbaar in de groeps sfeer. Ik geniet volop van de intellectuele en persoonlijke aspecten van deze groep jonge mensen, voornamelijk studenten theologie en archeologie uit Nederland, Finland, Roemenië en Zwitserland. De verzorging in het luxe resort (relatief: je slaapt wel met vijf man, bezweet en met veel stof, in één kamer!) zorgt er voor dat je op tijd kunt ontspannen. Regelmatig een duik in het meer van Galilea, korte avondsessies met een biertje en een waterpijp, goede gesprekken en veel lol. Geloof me, dat heb je nodig.

MEGIDDO

Naast die sociale sfeer is er de inhoudelijke kant. Zangenberg heeft een indrukwekkend programma opgesteld van lezingen en excursies. Zo gaan we naar Megiddo, waar een campagne plaats vindt onder leiding van Israël Finkelstein, de befaamde archeoloog die een latere datering voorstelt van de bloei van het Davidische koninkrijk. Zijn voorstel voor een zogeheten *low chronology* van de *iron Ib fase* is omstreden in de literatuur. Men hoopt nu op een doorbraak met behulp van een dateringstechniek die is geba-

Het square van de synagoge. Rechts de synagogemuur met aan de linkerkant daarvan bankconstructies. Ook de (secundaire?) vloer is zichtbaar.

seerd op dehydratatie van aardewerk.

We worden rondgeleid door Eric Klein, een van de drie archeologen in Finkelsteins team. Een team van 150 (!) mensen is hier bezig. Indrukwekkend is het te zien hoe in zes aaneengesloten squares mensen werken onder leiding van hun square supervisor, vervolgens de area supervisor en, op een kleine afstand, Finkelstein zelf. Wij hebben in beginsel een zelfde, zij het veel bescheidener en overzichtelijker, organisatiestructuur. Wanneer we even later van onze lunch genieten nemen we de terugtocht waar van de ruim honderd vrijwilligers, ieder met zijn emmer, in colonne de tel aflopend en zwiingend ons passerend, als een vermoeid regiment na een veldslag. Beide partijen kijken elkaar zwiingend aan.

Indrukwekkend is een bezoek, een dag later en met een klein deel van onze groep, aan Tel Qedesj, nabij de grens met Libanon. Onder een verschroeiende hitte beklimmen we de imposante tel en we ontmoeten er Andrea Berlin, een Amerikaanse archeologe en specialiste op het gebied van Hellenistisch aardewerk. Zij ging ruim tien jaar geleden op zoek naar een Hellenistisch dorp maar vond een compleet paleis uit de Perzische en Hellenistische tijd. De site werd abrupt verlaten na een slag tussen de Hasmoneese vorst Johannes Hyrkanos en de Seleucidische koning Demetrios I Soter tussen 145-143 voor Christus. Meest imposante vondst zijn de honderden *boulai*, kleine kleizegels die papyrus documenten verzegelden. Helaas is van de documenten zelf (nog) niets gevonden, maar de functie van administratief centrum is duidelijk. De *boulai* duiden op een deels Perzische en deels Hellenistische context.

PERSEPOLIS

Andrea Berlin leidt ons op indrukwekkende wijze rond en ontvouwt haar voornaamste these, te weten dat Tel Qadesh het administratieve en politieke centrum was van het Overjordaanse land in de Perzische periode, een buitenpost zagezegd van Persepolis. Een van de lezingen gaat over een naburige opgraving (Khirbet Wadi Hammam), een imposante site op de klifrotsen bij Tiberias, waar een synagoge, wooncomplexen en een verdedigingsmuur zijn gevonden. Uzi Leibner toont ons de imposante resultaten. Zal de vondst van de verdedigingsmuur, gedateerd rond het begin van de tweede eeuw, een nieuw licht werpen op de omvang van de opstand van Bar Kochba, waarvan doorgaans wordt aangenomen dat die beperkt was tot Judea? Motti Aviam, al dertig jaar actief in Galilea, geeft een syste-

matisch overzicht van vondsten in Joods Galilea en onderscheidt zeven kenmerken die wijzen op een Joods karakter van de bewoning: synagogen, munten, rituele baden, olielampjes uit Jeruzalem, aardewerk (het befaamde Kfar Hananja aardewerk) en kalkstenen bakers, en begraafplaatsen (o.m. ossuaria).

Met de aanwezige archeologen discussiëren we over de heikele vraag wanneer iets als algemeen Romeins dan wel als typisch Joods kan worden gekenmerkt. Opvallend is de grote terughoudendheid onder de niet-Israëlische archeologen op dit punt. Kalkstenen bakers – geacht kenmerkend te zijn voor Joodse gebruikers aangezien steen niet ritueel onrein wordt – zijn ook gevonden in Syrië. Rituele baden kunnen ook waterbekkens zijn. Wanneer wordt een publieke constructie een synagoge? Hoe zit het met de mozaïeken waarop zowel Joodse als heidense afbeeldingen te vinden zijn?

Ofschoon ik deze discussies wel ken uit de literatuur is het toch een bijzondere ervaring ze in het echt mee te maken. Ik concludeer dat slechts een intensieve samenwerking tussen diverse disciplines kan leiden tot plausibele duidingen. Verder is het zaak niet in termen van elkaar uitsluitende grootheden te denken. Het Joodse leven in Galilea en Judea was tot op grote hoogte gehelleniseerd en zelfs geromaniseerd.

DE VONDSTEN

En wat vinden wij? Al in week drie wordt publiek gemaakt dat we inderdaad een synagoge hebben gevonden. De trapconstructie blijkt 'uit context' te zijn en in de Ottomaanse tijd (getuige een opiumpijpje) te zijn hergebruikt. Niettemin leggen we muren, een dubbele toegangsdeur, bankconstructies en een gepleisterde vloer bloot. Honderden munten en *tesserae* (mozaïeksteentjes) lijken te wijzen op een belangrijke publieke ruimte. Een voorzichtige eerste datering wijst op de vijfde eeuw. De ruimte is echter hergebruikt, getuige een *taboen*, een aardewerk oven die in een hoek wordt aangetroffen. De lezer merkt het al, die archeologische scepsis is aanstekelijk. Volgend jaar misschien een mozaïekvloer?

In onze *area* leggen we woonvertrekken, een (of twee) courtyards bloot, vinden we veel huisgerei, een prachtige

De Romeinse graanmolen. De steen die in de ton 'draaide' werd aangedreven door twee mensen of een ezel.

Romeinse graanmolen die door een ezel of door twee mensen werd aangedreven en een imposante hoeveelheid aardewerk, glas en botresten, waaronder de onderkaak van (vermoedelijk) een geit.

Mijn eigen meest indrukwekkende vondst is een forse munt en resten van *grinding stones*, vijzels voor de bereiding van voedsel. In Jeruzalem zal ik een identiek maar volledig exemplaar zien in het 'verbrande huis van Katros', een opgraving van een priesterlijk huis dat bij de Romeinse verwoesting van Jeruzalem in 70 is verbrand en onder puin bedolven. Onze munten zullen worden schoongemaakt in een laboratorium en pas later zal helder worden uit welke tijd ze stammen.

DREMPELCONSTRUCTIE

Onze *square* blijkt de meeste hoofdbreken op te leveren waar het gaat om de constructie van muren en twee drempels. Zo treffen we een drempelconstructie aan die, waarschijnlijk secundair, een kleine steeg tussen twee muren begrenst, en die door ons, de vier gravers van onze *square*, de *Dorfman alley* (vernoemd naar de energieke directeur van de *Israel Antiquities Authority*) wordt gedoopt.

Eigen aan dorpen is het veelvuldige hergebruik van muren en ruimtes, waarbij men over oudere muurlagen nieuwe muren construeert, soms dwars over oudere muurlijnen heen. Wij kunnen, zonder dat we de rots nog hebben bereikt (het bereiken van rotsbodem betekent het einde van een opgraving) al twee strata vaststellen. Onze hoeveelheid aardewerk overtreft die van alle andere *squares*. Aardewerk is het DNA van de archeologie: zij stelt in staat redelijk precies te dateren en bewoningslagen vast te stellen, zeker wanneer aardewerk *in situ* wordt aangetroffen, bijvoorbeeld op een vloer. De sessies *pottery reading* in de namiddag, waarbij aardewerk van diverse plaatsen aan een eerste analyse worden onderworpen, zijn in dat opzicht bijzonder leerzaam.

Hebben wij een dump opgegraven, een ruimte die werd gebruikt voor huishoudelijk afval? Een van onze *square*leden verwijst naar Arabische dorpen waar men huishoudelijk afval in de publieke ruimte dumpst. In de oudheid werden daar verlaten ruimtes voor gebruikt.

Tussen haakjes: ik kan u verzekeren dat de echte archeologen meer met computers in de weer zijn dan met troffels. Zelfs wanneer wij na de lunch, vermoeid, een uurtje rust nemen alvorens de potscherven te wassen, zijn zij al weer volop in de weer om alle data op te slaan in een speciaal daartoe opgezet computerprogramma.

Dat werk gaat door in de avonden en in de weekenden. Op de site zelf wordt voorturend gemeten, zowel bij het bereiken van een nieuwe *locus* (een samenhangende structuur, bijvoorbeeld een muur of een nieuwe laag) als bij specifieke vondsten (munten e.d.). Iedere dag begint en eindigt met metingen, alles wordt genummerd en vastgelegd in data-sets. Slechts op basis van al die data kunnen analyses worden gemaakt, analyses die uiteindelijk kunnen leiden tot een beeld, misschien een virtueel gereconstrueerd dorp.

VOLGEND JAAR?

Volgend jaar zal dus gewijd zijn aan een uitbreiding van de huidige opgravingen. Tja, en als het aan mij ligt ben ik er weer bij. Mijn vragen richten zich op de inrichting van woonblokken en de verdeling tussen privé en publieke ruimte, kwesties die centraal staan in de wetgeving rond de sjabbat. Ook de (mogelijke) coëxistentie van diverse religieuze groepen is een prangende vraag; sommige rab-

De dorpel van de synagoge; goed te zien is hoe hier een dubbele deur in heeft gezeten die met pennen kon worden vastgezet. Dat markeert een publiek gebouw.

bijnse teksten suggereren namelijk dat Joden en christenen naast elkaar woonden, en dat beeld treffen we ook aan bij Mattheüs ('hun synagogen'). Is iets van die werkelijkheid terug te vinden?

De derde vraag beweegt zich in de lijn van de huidige Israëli- sche archeologie: welke van de typisch Joodse kenmerken treffen we in ons dorp aan? Tot nu toe is vooral de syna- goge van belang geweest. Kalkstenen bekers bijvoorbeeld hebben we nog niet aangetroffen, rituele baden evenmin. Maar hoe aardig richtvragen ook zijn, je weet nimmer pre- cies van tevoren wat je zult aantreffen.

Maar hoe dan ook, je gaat al vanzelf teksten anders lezen. Inderdaad, dankzij de aardgeur van Galilea.

ERIC OTTENHEIJM

(Voor meer informatie: www.kinneret-excavations.org; met dank aan het Ramselaar fonds.)